

Интонацияның ең шағын мазмұндық бірлігі, интонеманың тұрпат және мазмұн межесі бар. Сөйлеушілердің жадында негізгі интонемалар эталон болып сақталады. Осы интонеманы сөздерді бір-бірінен ажыратуда қызмет атқаратын, бірақ өзі ешқандай мазмұнға ие болмайтын фонемамен салыстырып қарауға болады. Өзін бөліп алғанда мазмұны жоқ фонемадан интонеманың айырмашылығы – оның өзіне тән болмысы ғана емес, сондай-ақ мағынасы мен қызметі де бар. Оның мағынасы да, қызметі де сөйлемнің барлық түрлерінде орын алады. Сөйлемнің қай-қайсысы болса да, интонемасыз сомдала алмайды, олардың әрқайсысының өзіне тән интонациясы бар. Сөйлемдердің қай түрінің болса да, сомдалып, аяқталып, коммуникативтік функцияға ие болып тұруында интонеманың мәні ерекше. Бізге мәлім бір сөзден тұратын атаулы сөйлемдерді сөйлем етіп тұрған интонация екені белгілі. Интонемалардың фонемалар сияқты варианттары болады. Ал ол варианттардың қайсысын қолдану, қайсысын қолданбау сөйлеушінің мақсаты мен еркіне байланысты. Интонеманың да фонема сияқты айқындау қасиеті болғандықтан оның негізгі қызметі сөйлемдерді бір-бірінен айырып ажыратуда.

Экспериментті-фонетикалық талдаудың нәтижесінде қазақ тілінде 8 интонома анықталған, олар: *тиянақсыз, тиянақты, жалты сұрақ, арнаулы сұрақ, қатал бұйрық, сыпайы бұйрық, лепті*. Қазақ тілінің интонемалары ең шағын сегмент ретінде жай сөйлем, құрмалас сөйлем, күрделі фразалық тұтастықта, жалпы мәтінде, дискурста орын алады. Өрнекті сөйлемдердің интонемалары басынан аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, А.Байтұрсынұлы айтқандай, кілемнің, сырмақтың басына қайталап түсіп отыратын өрнегі сияқты болады.

Кейде сөйлемдердің құрылымдық-коммуникативтік түрлеріне үстемеленетін мазмұн мен эмоцияға байланысты интонеманың варианттары құбылып, бірінің орнына бірі жұмсалып отыруы мүмкін. Бұл интонация мен грамматика бірліктерінің қарым-қатынасы өте күрделі және құбылмалы екенін көрсетеді.

Сонымен суперсегментті фонетиканың негізін қалаған А.Байтұрсынұлы екені дәлелденді. Сөйлеу тілінің интонациялық жүйесі, оның қызметі, бірліктері (интонемалары), компоненттері (әуен, қарқын, үдемелік, ырғақ, екпін, ұзақтылық, тембр т.б.) тілтанымның басқа салаларымен (синтаксис, семантика) және бағыттарымен (прагмалингвистика, дискурс теориясы, қарым-қатынас теориясы, когнитивті лингвистика, психолінгвистика) байланысты қарастырылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] Байтұрсынов А. Шығармалары (өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). Алматы, 1989. – 320 б.

[2] Базарбаева З.М. Қазақ тілінің интонациялық жүйесі. Алматы, 1996. – 225 б.

МРНТИ16.21.61

Б. Момынова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері,
филология ғылымдарының докторы, профессор
Алматы, Қазақстан

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНДЕГІ ЖАЗУ МЕН ЕМЛЕ

Аннотация. А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық, өзге де грамматикалық заңдылықтарын толық түсінеді. Соның негізінде жаңа алфавит және жазу үлгісін жасайды. Өзіне дейінгі қазақ қоғамы тұтынып келген ескі араб жазуы қазақ үшін қолайсыз екенін ұғады. Сондықтан қазақ тілі үшін осы қолайсыздықтардан құтылу керектігін біліп, әліпби құрастырады, ол жазу «төте жазу» деп аталады. Бұл әліпби қазақ жазуын жетілдіріп, «дәйекшені» енгізеді. Сөйтіп қазақ жазуының реформаторы атанды. 1913-1918 жж. жарық көрген «Қазақ» газеті А.Байтұрсынұлының жаңа әліпбиімен жарық көрді. Бұл газет осы әліпбидің сынақ орны болды. Сондықтан мақалада емле ерекшеліктері тікелей мәтіндерден алынған мысалдар немесе лингвистикалық мәтіндер арқылы көрсетіледі.

Тірек сөздер: ана тілі, оқу жүйесі, емле, әліпби, дыбыстық құрам, жазу үлгісі, мәтін, грамматикалық заңдылық, орфография, буын, әліпби реформасы.

Б. Момынова

Главный научный сотрудник Института языкознания имени
А. Байтұрсынова, доктор филологических наук, профессор
Алматы, Казахстан

ГРАФИКА И ОРФОГРАММА ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»

Аннотация. А. Байтұрсынов глубоко знал фонетические и грамматические закономерности казахского языка. Зная законы казахского языка, он отлично понимал, что старая арабская вязь создавала неудобства для казахов, и, реформировав графику, он создал новый казахский алфавит, получивший название «тоте жазу». Так он стал реформатором казахского алфавита. В 1913 – 1918 гг. в печать выходила газета «Қазақ» с использованием нового алфавита А. Байтұрсынова, и в ней этот алфавит был апробирован. Особенности нового правописания в статье подтверждаются достоверными лингвистическими данными, примерами из газетных текстов.

Ключевые слова: родной язык, система образования, правописание, звуковой состав, модель письма, текст, грамматическая закономерность, орфография, слог, реформа алфавита.

В. Momynova

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of philological sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

GRAPHICS AND SPELLING OF THE NEWSPAPER «QAZAQ»

Abstract: A. Baitursynov deeply knew the phonetic and grammatical laws of the Kazakh language. Knowing the laws of the Kazakh language, he perfectly understood that the old Arabic script created inconveniences for the Kazakhs, and, having reformed the graphics, he created a new Kazakh alphabet, called “tote zhazu”. So he became a reformer

of the Kazakh alphabet. In 1913 - 1918. the newspaper "Kazakh" was published with the use of the new alphabet of A. Baitursynov, and in it this alphabet was tested. The peculiarities of the new spelling in the article are confirmed by reliable linguistic data, examples from newspaper texts.

Key words: mother tongue, education system, spelling, sound composition, writing model, text, grammatical pattern, spelling, syllable, alphabet reform.

Қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдыздарының бірі, ұлы ағартушы Ахмет Байтұрсынұлы 1895-1909 жылдар аралығында ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен бес-алты жылдық екі кластық училищелерде мұғалім бола жүріп, ана тілінде оқыту жүйесін жетілдірумен, төл оқулықтар, тілашарлар дайындаумен тікелей айналысады. Осы жолда қазақ балаларының сауатын қазақша аштыратын «Әліппе», өзге де оқулықтардың жоқтығына көзі жетеді, өзі оларды жаңадан түзбекші болады. Мақсат жолында еңбектеніп, талаптана жүріп, жалпы қазақ тілінің ғылыми тұрғыдан зерттелмегеніне, жүйеленбегеніне көңіл аударады. Сондықтан ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық құрамын зерттеуге кіріседі. Сонан соң өзі анықтаған қазақ тілінің дыбыстық, өзге де грамматикалық заңдылықтары негізінде жаңа алфавит және жазу үлгісін жасайды. Өзіне дейінгі қазақ жұртының пайдаланып, тұтынып келген араб жазуында қазақ тілі үшін қолайсыздықтардың бар екенін дәлелдеп, жазуды жетілдіріп, «дәйекшені» енгізеді. А. Байтұрсынұлы 1912 жылы алғашқы әліппесін – «Оқу құралын» [1] бастырып шығарады. Сол жылдарда осы даулы мәселеге арналған «Жазу тәртібі» (Айқап, 1912, №9-10), «Жазу мәселесі» («Қазақ», 1913, №34-35) т.б. мақалаларын жариялайды.

Ағартушының араб жазуын қазақ тіліне икемдеген нұсқасын қазақ жұртшылығы, әсіресе мұғалімдер қауымы жақсы қабылдады. Себебі, оның алфавитке жасаған реформасы ескі араб жазуының кемшіліктерінен адаланған, әрі қазақ тілінің табиғатына жақын, әрі барынша ғылыми негізде жасалған болатын. Сонымен, 1912 жылдардан бастап А.Байтұрсынұлының осы алфавитті негізге алып жасаған жаңа жазуы (ол «Жаңа емле» деп аталады) іс жүзінде қолданыла бастады [2]. Міне, «Қазақ» газеті осы «жаңа емле» жүйесімен жарық көрген еді және жаңа басылым көтерген мәселелер әлеуметтік жүгімен қоса оқуға оңай емле жүйесімен де бұқараны баурап алды. Ал бұл жаңа жазу жүйесінің 1924 жылы Қазақ-қырғыз білімпаздарының тұңғыш съезінде (Орынбор, маусымның 12-сі) бекітілуі, латын алфавитіне көшу кезінде бір топ қазақ зиялыларының оны қорғауы – басқа бір өзекті мәселенің арқауы.

«Қазақ» газетінің тілі, жазу жүйесінің жетілгендігі туралы сөз қозғағанда оның бетіндегі барша мақала, хат-хабарлар тілінің сөйлеу тіліне жақын, бұқара халыққа түсінікті, ұғынықты түрде берілгендігін және аса қажетті, мұқтаж мәселелерді көтеруімен байланысты екенін айта кету артықтық етпейді.

Әрі барлық материалдар шығарушылар тарапынан сол тұстағы заман деңгейіне сай редакцияланып, тілі ұшталып отырған. Жалпы газеттің тілі жөнінде оның шығарушысы А.Байтұрсынұлы былай деп жазады: «Ғарабы, парсы сөздер көп кіріскен тіл – әдеби тіл. Неғұрлым ғарабы, парсы сөздер көп қосылса, неғұрлым қара халық түсінуге ауыр, тіпті түсінбейтін болса, соғұрлы әдебирек болады деп тұтынған жолдан шыққан тіл. Бұл тіл халықтан тумаған, жаны жоқ тіл ... Әдеби тілді сүйетін бауырларымызға газетті қазақтың қара тілімен жазғанымыз ұнамсыз көрінсе, ол кемшілігімізге кешу өтінеміз. Жұрт үшін шығарылған нәрсе жұртқа жақын болуы тиіс» [3].

Сонымен бірге ол «Шора» журналына жазған (1913, №4) «Қазақша сөз жазушыларға» деген мақаласында да бұл ойын былайша нақтылай түседі: «Қырық мысал», «Маса» турасында айтатыным: олар халық үшін жазылған нәрсе, халық айтуынша жазылған. Өз тілімізден шығарып, емле түзгенше, халықтың айту ауанынан шықпаймыз. Басқаларда даяр емле бар ғой, соны алайық деп, қисық емлеменен тілімізді қисайтпаймыз. Тілдің ауанына қарамай, харіптің, емленің ауанына бұрып тілдің көркін бұзған, әдеби тілімен жазамыз деп, жат тілмен жазып, өз тілінен айрылған басқа түріктердің ізіне түсіп, тілімізді аздырғанды мақұл көрмейміз. «Вахыт» пен «Шора»-ны оқығанда қолымызға лұғат кітабын алып отырып оқимыз... Біздің қазақтың ісі жаңа басталып келеді. Не болары белгісіз. Қазақ я құрып жоқ болар, я өз тілімен де өзгелердей тіршілік етер. 20-ншы ғасырға шейін түріктің тілін аздырмай асыл қалпында алып келген, тіл турасындағы абырой мен алғыс қазаққа тиісті. Ата-ның аздырмай берген мүлкін қолымызға алып, быт-шытын шығарсақ, ол ұнамды іс болмас».

Осы тұстағы, қосып айта кетер бір жайт – Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары о бастан-ақ қазақ әдеби тілінің (яғни оқығандар тілінің – Б.М.) қабырғалы қазақ тілінен, яғни қалың жұртшылықтың (көпшілігі хат танымайтын) ауызекі тілінен ауытқып, алшақтап кетпеуіне көп көңіл бөлді. Орыс және Европа тілдеріндегі «ақсүйектер» тілін, олардың халық тілінен мүлдем қашықтап, жат болып кеткенін білетін Ахмет Байтұрсынов сынды зиялылар әу бастан-ақ бұл бағытқа қарсы күрес ашты, әрбір мақала, сөйлеген сөздерінде оған тойтарыс беріп отырды. Халық тілі мен ғылым тілін (яғни, оқығандар тілін – Б.М.) жақындастырудың, жымдастырудың жолы ретінде термин сөзді қалың көпшілікке түсінікті халық тілінен алу ұсынылды. А. Байтұрсынов бұл ойын съезде шығып сөйлеген сөздерінің бәрінде үнемі қайталап отырды. Сол арқылы әдеби тіл тым «ақсүйектеніп», қалың бұқарадан алыстап кеткен өзге туыстас түркі жұртының ғалымдарына ой салғысы келді. Мәселен, ол бір жарыссөзге шыққанында былай деп өз ойын нығыздай түсті: «Мы, казахи, с самого начала возникновения своего печатного слова стали держаться иного принципа, чем другие. Мы имели ввиду всегда народную массу и старались, чтобы произведения печати были в полной мере доступной всем мало-мальски грамотным казахам, а через них и неграмотным. Мы старались, чтобы каждая мысль, брошенная в толщу населения, могла быть подхвачена каждым, чтобы зародить в массе интерес к знанию и зарядить его знанием для правильного понимания окружающей действительности. Первым условием, необходимым для достижения этой цели, мы считаем доступность языка произведений для массы. В силу этого приходилось выражать на родном языке и такие понятия и идеи, которых раньше у народа не было и которые теперь поневоле пришлось облечься в казахские слова и выражения» [4]. Шындығында, газеттегі материалдардың бәрі де қазақ үшін маңызды әрі жаңалыққа толы еді. Енді мәтіндердің емле ерекшеліктерін анықтау үшін мәтіннің нақты үлгісін (қалай жазылса, сол үлгіні сақтап, бірақ кирилл қаріптеріне көшіріп) оқып көрелік:

Мғлм керек

Қазақша жаңа тртіп бен оқытатн қазақ мғлм керек. Мғлм болса, пален мдрседен оқыған болсн деб срақ қоймаймз. Салұұлы мдресемз бар. Інші октабрден Інші апрелге шеин алты ай оқытады. Тамақ өзінен болса, айға 30 сом жалувниі беремз. «Қазақ» басқармасына жарамды мғлм бзге де жарайды. Хбарласуу үшн адрес: г.Павлодарь, Семипал. Об. Мяснику Ахмеду Тайтекинову (№141).

Дниаснда, мдни сынды сөздердің жазылуында сингармонизм сақталмаған, себебі кірме сөздер болғандықтан. Әсіресе *мадани* сөзінің жазылуы қазіргі *мәдениден* бөлек. «Қазақ» газетінде и-мен келетін сөздер бір ғана и-мен жазылған, себебі *ый* түрінде болса, осы қалпында жазылар еді, Ал бір ғана и болғандықтан, *ы, і* сияқты түсіріліп жазылған. *Мәлім* сөзінің қалай оқылатыны айқын емес, *мұғалім* деп қазіргі нормаға бұра салу дұрыс болмас еді. *Млда, һр* сөздерінде дауысты дыбыстар жазылауы – бұл да квазиәліпбилік белгісі.

Газеттің №141-де Г.Н.Потанинге арналған хабарлама берілген.

Патанин тойы хқнда

Императорски геграфишески обшстванң сибр болімі 21нші сентабр 1915нші жылы Григори Николаиш Патаниннң 80ге толған күннде стеген қзметдерн хрметтеб той қлмақшы. Онда докладдар оқлмақшы **һм** болмнң кезекті **бр ктабн** («Хбрлар» атты) Патанинге бағстамақшы. Бұл хрмет тойға крісемн дегендер һм әлгі шғатн ктабқа сибр жайынан, хлқныңн **трмсы, ғрп, ғадті** тууралы мқале жазууда ... барлар мнау адрес бойнша хбр алсн:

Омскъ, зданіе Географического музея, правителю дъль Отдъела В.П.Балиеву.

Болм бастығы генерал-майор Павлов

С басқарушы В.П.Балиев.

Осы мәтіндерге қарап отырып, өткен ғасыр басындағы жазудағы ерекшеліктердің кейбірін атап кетуге болады және олардың бүгінгі күнмен астасып жатқандары да бар:

1. Бұл мақалада да сөз басында **ы, і** жазылмайды: *істеген* (кирилше – қазіргі норма) – *стеген* («Қазақ» газетінде); Осы үлгімен: **іс – с**(С басқарушы В.П.Балиев); Өткен **с** снауға оңай (№144, 1915 жл); **ынтымақ – нтымақ** (...мпти түгл болс сайлаунда бр **нтымаққа** келісалмайтн қазақ мптілік мсаласнда бріге салмас дер еді - №144); **ішкі – шкі** т.б.; Енді нтымақ падшаларынн Гретсиаға айтатны: ал тліңді қойыб, шн тлің мен сөйлес (№145).

2. Шеттененгенадамесімдерінің таңбалануы айтылыммен естуге бағындырылған. **Григори Николаиш Патаниннң** (Императорски геграфишески обшстванң сибр болімі 21нші сентабр 1915нші жылы **Григори Николаиш Патаниннң** 80ге толған күннде стеген қзметдерн хрметтеб той қлмақшы. - №141).

3. Кірме сөздердің, әсіресе орыс тілінен және орыс тілі арқылы енген сөздердің, жазылуы да ауызекі сөйлеуге ыңғайластырылған: (**Императорски геграфишески обшстванң сибр** болімі 21нші сентабр 1915нші жылы **Григори Николаиш Патаниннң** 80ге толған күннде стеген қзметдерн хрметтеб той қлмақшы.-№141): **географишески – геграфишески; общества – общество** (шц -жазылмайды);

4. **Хабарлар – хбрлар, халық – хлқ, тұрмыс – трмс, құрмет – хрмет, ғұрып – ғрп** сөздерін «Қазақ» газетінде тек сөйлем ішінде ғана оқып, тану мүмкіндігі болған (**Бұл хрмет тойға крісемн дегендер һм әлгі шғатн ктабқа сибр жайынан, хлқныңн трмсы, ғрп...**). А.Байтұрсынұлы немесе «Қазақ» газеті үлгісінде **ы, і** қысқанданып, анық емес, күмілжіңкі естілетін, сондай-ақ анық естілетін жерлерде де түсіріліп жазылғанын тағы да нақты айтуға болады. Бұл айтылғандар емлеге қатысты. Енді газет мәтіндеріндегі кейбір грамматикалық ерекшеліктерге тоқталып көрелік. Мақалада сөйлем баяндауыштарының ерекшелігі тұлғамен келетіні байқалады: *қлмақшы, оқлмақшы, бағстамақшы*.

Сөйлемдердің осы **-мақ-шы** күрделі формасындағы баяндауышпен келуі сол

кездегі сөйлем құраудың бір ерекшелігі екені байқалады. Әрине, бұл жұрнақпен келетін баяндауыштардың есебі де, жиілігі де, газет жанрларында кездесуі де жеке қарап, танысуды керек етеді. Не үшін? Әрине, бірінші кезекте сөйлемдердің құрылысын, публицистикалық стильдің ерекшелігін, қалыптасуын толығырақ білу үшін, қажет. Екіншіден, аталмыш жұрнақтың қызметімен кенірек танысу үшін керек. Осы сөйлемдерден байқалатыны – болашақта, алдағы уақытта болатын әрекет, қимылдың орындалатыны нақты айтылмайды, әйтеуір бір уақыттарда, мезгілде орындалуы мүмкіндігі білінеді. Сенімділік аз, өйткені *орындалады, бағысталады* формасында болса, нақтылық сезілер еді. Әрі-сәрілік болмағанмен, сенімділік те нақты емес. Ал *қылынады* деген етістүрінде **кыл** көмекші етістігі өте сирек қолданылады және норма ретінде көзге көп түсе бермейді. *-шы* формасы қосылып айтылып тұрғанмен де нақтылық, сенімділік күшейді деу артық. Осы **-мақ** жұрнағы туралы ғылыми еңбектерде, оның ішінде, А.Ысқақовтың оқулығында: «**-мақ, -мек...** жұрнағы арқылы жасалатын есімше амал-әрекеттің алдағы уақытта жүзеге асуы анық, айқын (сенімді) екенін білдіреді. Бұл есімшеге **-шы (-ші)** формасы қосылып та жұмсала береді. Ондайда есімше амал-әрекетті білдірмегенімен, жүзеге асу үмітін нығайта, күшейте түседі.

-мақ жұрнағы етістік негізінің болымсыз түріне қосылмайды. Сол себептен есімшеге (**емес, жоқ**) дәнекерлері тіркесіп қана болымсыздық мағына білдіреді», – дей келе ескерту ретінде мынаны айтады: 1. **-мақ (-мек)** формасы арқылы туған есімшелерден зат есімге айналып кеткен сөздер аса көп (*құймақ, піспек, ілмек, шақпақ, соқпақ, қыспақ* т.б.). 2. Қазіргі қазақ тіліндегі **-у** (*алу, келу, жазу*), **-ушы** (*сөйлеуші, өтінгуші*), **-аған (-еген), -ашақ** (*келешек, болашақ*), **-мыс** (*тұрмыс, болмыс, жазмыш, алдамшы*), **-ман** (*аларман, берермен*), **-ды (-ді)** формалары ерте кезде есімше жұрнақтары болған. Бірақ бұлардың ішінен тек **-ды (-ді)** формасы ғана (*бар-ды-м, кел-ді-м*) бірыңғай таза өткен шақтың көрсеткішіне айналған; өзге формалар шақтық мәнді білдіре алмайтындықтан, есім жұрнақтарына айналып кеткен» [10, 304-305-бб].

Бұл форма публицистикалық стильден гөрі көркем әдебиет стилінде баяндау түріндегі жанрларда кездесетіні байқалады және автор сөзінен гөрі кейіпкер тілінде көбірек кездесетіні байқалады. Онда да сұраулы сөйлем баяндауыштарын жасауға қатысады: – *Оны не қылмақшы? – Онымен не айтпақшы? Не демекшісің?* т.б. Келесі кездесетін жері, ауызекі сөйлеу тілінде екені белгілі. Ал «Қазақ» газетіндегі кездесуі ауызекі тілдің әсеріне байланысты сияқты. Осы форма қазіргі кезде газеттерде қолданыла қалғанда, *қылмақшы екен, айтпақшы еді, атқармақшы көрінеді* т.б. көмекші етістіктің тіркесуімен көп қолданылады. Немесе **-мақ-шы** формасының орнына **-у** жұрнағымен келген тұйық етістіктің өзге бір етістіктермен тіркесіп жазылуы көбірек кездеседі. Сөйтіп, публицистикалық стильде келер шақта орындалатын қимыл-әрекетті жеткізудің күрделі етістіктен жасалатын түрімен жеткізу нормаланған. Яғни аналитикалық құрылымдардың қатысымен жазу, сол жазу әсерімен сөйлеу белгілі бір жүйеге, стандартқа айналған. Мысалы, **-у + етістік: -іске асыру жоспарланған; -мақшы + етістік: - асырылмақшы екен** немесе *асырмақшы екен*. Яғни ойды жеткізуде баяндауыштардың күрделенген формасының белсенді екенін байқалатын сынды.

«Қазақ» газетінде танбаны пайдаланудағы, жазудағы қиындықтардың бары анық байқалады. Бір төте жазу деп аталғанмен, қазіргі мен ескі төте арасында біраз

айырма бар. Ол, айырма емлеге байланысты туындаған және уақыт, заман талабынан туындағаны анық. Сол қазіргі кездегі төтенің иесі саналатын Қытайдағы диаспора (кейде диаспора орнына иррагента) студенттерінің «Қазақ» газетін мүдіріссіз оқуы қиынға түсетіні тәжірибеден байқалды. Себептері көп. Біріншіден, «Қазақ» газетін шығарушылар квазиәліпбиілік жолдан толық алшақтап кете алмаған. Яғни дауысты дыбыстарға түгелімен таңба арналғанмен, жазуда олар мүлдеге жуық таңбаланбаған, шындығында толыққанды емле түзілмеген. Толық таңбаланған дыбыстар тек дауыссыз дыбыстар болған.

Ал сөздің абсолют басында тік сызықша және дауысты дыбыстың тұруы да оқуды ауырлатады, оқушыны қателестіреді. Дауысты дыбыстардың алдынан барлық уақытта тік сызықша жазылды деген қағида барлық уақытта, барлық дауысты дыбыстарды таңбалауда сақтала бермеген. Ол жағдай үнемі шеттілдік сөздерді жазғанда сақталған: Еуропа. Ал қазақ сөздерін жазуда бұл жағдай үнемі сақталмайды.

Қазіргі төте жазуды пайдаланушылар үшін екінші қиындық дауысты дыбыстардың жоқтығы екенін айту керек. Мысалы *мұғалім* сөзі МҒЛМ түрінде ғана жазылды, ал оны «мұғалым» немесе «мұғалім» деп оқу адамның өз еркінде. Ескіше сауатты адамдар мен ауызекі тілде бұл сөздің айтылуы екі бөлек, яғни екі бөлек айтылу үлгісі қалыптасқан.

Мғлм орн іздейді

Мол тғлымнан хбардар, 6-7 жл бала оқытқан тәжрибелі мғлм қсқа қарсы тәур орн іздейді. Оқыған жері Қазандағы мдрсе хмдие. Жақсы оқытқандығына екі жерден алған куәлік қағазы бар. Адресі: ст. Ильинская, Оренб.губ. Тереклинскому управителю мғлм Кенже Ғали Ғбдалле Ауғлин. («Қазақ» газеті, №141)

Тағы бір ерекшелігі ретінде бұл мәтінде (жарнамада) **а, ы, ұ** жуан (мыс.: *қсқа – қысқа* сөзінде *ы*-ның, *хбардар-хабардар*, *тғлым-тағлым* сөзіндегі *а*-ның, *жл-жыл* сөзінде *ы*-ның жазылмауы) дыбыстарынан бөлек *медресе (мдрсе)* сөзіндегі жіңішке *е*-нің, *тәур-тәуір* сөзіндегі *і*-нің түсірілуі емлелік норманың әлі де болса әрі-сәрі күйде екенін байқатады. Жарнамадағы сөйлемдердің, арада бір ғасыр өтсе де, қазіргі күннің нормаланған сөйлемдерінен айырмасы жоқ деуге болады. Құрылымы жазба тілдің заңдылықтарына сай.

Келесі жарнама былай жазылған:

Кним тігуушілерге

Өз жұмысын ілгері басқызып, кеңейту үшін кирек блімді тігіншіден 3 тиынды аймаңыз. Өзіңіздің һәм таныстарыңыздың адрестерін жазыңыз: Рига. «посредник для портных» 355.

Біріншіден, біздің ойымызша, жарнама тілін толық газет шығарушылар тарапынан жазылды деу дұрыс болмас еді. Себебі кейбірі болмаса, жарнамалардың тілі мақалалар тіліне қарағанда шұбарлау, қоспасы көп. Жарнамаларда да алдыңғы мысалдардағыдай *тігуу* сөзінің екі бірдей *үу*-мен жазылуы, сол сияқты газеттегі *ел тартуу* сөзінің екі *ұу*-мен жазылуы (*ел тартуу*) газет тіліндегі сол кездегі жазу нормасының үлгісін көрсетеді. Сол сияқты **һәм** шылауы үнемі **һм** түрінде жазылып, газеттегі ескі үлгіден әлі де толық іргені ажыратудың жүзеге аса қоймағанын көрсетеді. Әрине, ескіден үзілді-кесілді бірден бас тарту, әсіресе жазу үлгісінің бірден қолданыстан шығып кетуі қиын, жазудың санаға сіңіп қалатыны, сөздің жазылуы образ тудыратыны туралы тұжырымдардың босқа айтылмағаны байқалады, өйткені халық арасында бұрыннан қалыптасқан жазу дағдысы сол кездің өлшемімен

алғанда кең таралған еді және мысалдарға қарағанда, **медресе**, **һәм** сөздері мен адам аттарының, мысалы, **Ғбдалле** сияқты, негізі араб сөздері, діни лексика элементтері болуы әсер еткен сынды. Мұндай ерекшеліктер бір-екі мысалмен бітпейді. Сонымен, ескі (шартты атау) төте жазудағы дыбыстардың таңбалануындағы ерекшеліктер: 1. Бірінші буында және екінші буында да *a* дыбысы жазылмайды: *хбр – хабар*, 2. Сөз басында **ы**, **і** анық естілетін сөздерде бұл дыбыстар түсіріліп жазылады: *нтымақ – ынтымақ*, *с - ис* т.б., 3. Бір буынды сөздердегі **ы** анық естілсе де, жазылмаған: *жл*, 4. Сөздің бірінші буынында анық естілетін *ы, і* түсіріліп жазылған: *қлады – қылады*, *жлқы – жылқы*, *мрза – мырза*; 5. Сөз ортасындағы **і**, **ы** дыбыстары анық естілетін болса да, аталған дыбыстар түсіріліп жазылған: *бөлм – бөлім*, *қатн – қатын*, *алгс – алғыс*, *Беркқара*, *орсча – орысча*, *жсгтер – жігіттер* т.б.; 6. Сөздің соңғы буынында анық естілсе де, **ы**, **і** дыбыстары таңбаланбаған: *ұрлқ-зорлқ – ұрлық-зорлық*, *болс-болыс* т.б.; 7. Сөздің соңындағы *ы, і* дыбыстары таңбаланған: *түрлі*, *мамдары – имамдары* т.б.; 8. Қосымшалар құрамында **ы, і** дыбыстары болса, түсіріліп жазылған: *жәрдемнң – жәрдемнің*, *кәрсетб – көрсетіб*, *жатр – жатыр*, *иеснде – иесінде* т.б.; 9. Сөз басында **и** естілетін жерде де **и** түсіріліп жазылған: *мамдары – имамдары*; 10. Сөз басында **ө** естілетін сөздерде **ө** жазылмайды, егер сөз жіңішке айтылатын сөз болса, сөз басына дәйекше қойылады: *зі - өзі*; 11. Қазіргі кезде *уагда* түрінде дыбысталып, айтылатын сөздер *оғда* түрінде жазылған. **О** дыбысы сөздің бірінші буынында *отр* сынды сөздерде де жазылады.

Міне, «Қазақ» газетіндегі емлелік, грамматикалық ерекшеліктердің бір парасы осындай болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Байтұрсынов А. Оқу құралы /усул сотие жолымен тәртіп етілген қазақша алифа/. I-ші кітап. Орынбор, 1912, 40-б.
- [2] «Қазақ» газеті, 1913, № 2, бас мақала.
- [3] Байтұрсынов А. Түрікшілдер құрылтайы// «Жаңа мектеп», 1926, №7-8, 45-б.
- [4] Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26.02.-06.03.1926 г. Стенографический отчет. Баку, 1926.
- [5] Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. - Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.

МРНТИ16.21.65

М.М.Малбақов

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., профессор
Алматы, Қазақстан

АРАБ-ПАРСЫ КІРМЕ СӨЗДЕРІ СӨЗДІГІНДЕГІ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҚОЛДАНЫМ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Қазақ тілінің тарихи лексикасының құрамын зерделеу ісі – қазіргі